

Г.Г.ГРІНЧЕНКО,
І.В.РЕБРОВА, І.М.РОМАНОВА*

УСНА ІСТОРІЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНИХ БІЛОРУСІЇ, РОСІЇ ТА УКРАЇНИ)

У статті проаналізовано стан усної історії у сучасних Білорусії, Росії та Україні, виділено основні тенденції й перспективи розвитку цього напрямку, схарактеризовано його теоретико-методологічні та тематичні пріоритети, розглянуто динаміку інституціоналізації усної історії у зазначених країнах. Авторки виділяють два етапи у розвитку усної історії та окреслюють їхні характерні риси, наводять приклади робіт, які ілюструють широкий спектр тематичних уподобань усних істориків, говорять про поділ усної історії на «професіональну» й «любительську» та пов'язану з цим певну депрофесіоналізацію усноісторичної практики тощо. Значне місце у статті відведене аналізу поширених у сучасній білоруській, російській й українській історіографіях способів конструювання історій на базі усних свідчень та пов'язаних із цими способами основних варіантів оприлюднення результатів усноісторичних досліджень. Поряд із обґрунтуванням спільних тенденцій авторки виділяють відмінності інституціоналізації усної історії у пострадянських Білорусії, Росії та Україні.

Сучасне визначення усної історії, якщо узагальнити основні її характеристики, включає такі компоненти, як процес безпосередньої передачі та запису (за допомогою аудіо- чи відеотехніки) спогадів, оповідей чи автобіографічних нарацій; створення в результаті цього процесу нових історичних джерел; реконструктивний чи наративний (текстуальний) аналіз отриманих джерел, а також різноманітні форми оприлюднення результатів досліджень, проведених на основі методу усної історії¹.

Найчастіше саме варіативність презентацій результатів таких проектів дає найкращі можливості для аналізу «усноісторичної ситуації» в тому або іншому регіоні чи країні загалом, оскільки дозволяє судити як про загальну методику проведеного дослідження і створені завдяки цій методиці джерела, так і про теоретико-методологічні пріоритети, використані під час аналізу усних історій (у разі монографічного дослідження) або їх добору і композиції (у разі публікації збірок інтерв'ю). Ставлячи перед собою завдання аналізу розвитку усної історії в пострадянських Білорусії, Росії та Україні, ми враховуватимемо як названу вище варіативність оприлюднення результатів проектів з усної історії, так і тематичні пріоритети цих ініціатив, динаміку інституціоналізації напрямку у цілому.

У той час, як усноісторична практика у країнах Європи та Америки налічує вже понад 60 років, у сучасних Білорусії, Росії та Україні усна історія почала набувати популярності лише з початку 1990-х рр. Проте вже двома десятиліттями

* Грінченко Гелінада Геннадіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна; Реброва Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і соціальних комунікацій соціально-гуманітарного факультету Кубанського державного технологічного університету (Краснодар, Російська Федерація); Романова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук Білорусії (Мінськ).

¹ Визначення усної історії див., напр.: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – Ч.11. – К.; Л., 2007. – С.13–14.

потому вона стала не тільки поширеним методом польової роботи, застосовуваним у рамках різноманітних дисциплін і напрямків соціогуманітарного знання, але й важливим джерелом для аналізу найширшого спектра питань, орієнтованих на вивчення як колективних і групових структур та процесів, так і приватного, особистісного досвіду, індивідуалізованих стратегій і практик. Це стало можливим завдяки відходу від принципів наукового дослідження, характерних для колективістської ідеології радянської епохи, що намітився саме у цей час і зумовив активну увагу до особи як дійового агента історії, а до особистісного досвіду – як до базової соціокультурної цінності суспільства. Опубліковані у ці роки збірки інтерв'ю і перші монографічні дослідження посіли помітне місце в пострадянській історіографії, а проекти із запису усних спогадів міцно вкорінилися у практиці різних публічних ініціатив з «освоєння» раніше маргінальних, непопулярних або заборонених тем. У зв'язку з цим відзначимо появу робіт, в яких було здійснено першу спробу історіографічного узагальнення усної історичної ініціативи як на регіональному рівні², так і в Росії, Україні та Білорусії у цілому³, а також випуск тематичних номерів журналів, присвячених теорії і практиці усної історії як у цих країнах, так і поза їх межами⁴.

На наш погляд, у трьох названих державах експансія усної історії пройшла два етапи, кожному з яких властиві певні тематичні пріоритети і загальна методика досліджень, межі запитаності й популярності усної історії, а також місце, яке дисципліна посідає у системі академічного знання у цілому. Так, перший етап охоплює 1990-ті рр., коли на тлі загальної кризи у соціогуманітарних науках відбувався пошук нових дослідницьких тем і підходів, у тому числі формування інтересу до методу усної історії. Певним імпульсом для початкового етапу самоорганізації та інституціоналізації усної історії на всьому пострадянському просторі стали створення ще 1989 р. Асоціації усної історії Росії і проведення з її ініціативи трьох загальноросійських конференцій (1989, 1991, 1992 рр.), в яких узяли участь переважно історики з регіональних вишів середньої смуги Росії і Поволжя⁵. Разом з аналізом динаміки зарубіжних усноїсторичних ініціатив цей досвід узагальнила Д.Хубова в кандидатській дисертації 1992 р. – першому теоретичному дослідженні на пострадянському просторі, присвяченому проблемам усної історії⁶.

Зростанню інтересу до усної історії як методу і джерела дослідження в цей час також сприяли перші міжнародні конференції за участю західноєвропейських

² Кринко Е.Ф. Устная история, её проблемы и возможности // Вопросы теории и методологии истории: Сб. науч. тр. – Вып.3. – Майкоп, 2001. – С.37–48.

³ Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории, 1989. – Москва, 1989. – С.3–24; Орлов И.Б. Устная история: генезис и перспективы развития // Отечественная история. – 2006. – №2. – С.136–148; Grinchenko G. Oral History in Ukraine // Oral History Association of Australia Journal. – №30. – 2008: «Old Stories, New Ways» (2). – P.70–74; Реброва И.В. Устная история: от всеобщего увлечения и критики к профессионализации // Исторические исследования в России – III: Пятнадцать лет спустя / Под ред. Г.А.Бордюгова. – Москва, 2011. – С.454–472; Пастушенко Т. Метод усної історії та усноїсторичні дослідження в Україні // Історія України. – 2010. – №16/17. – С.10–15.

⁴ Україна модерна. – Ч.11. – К.; Л., 2007; Схід – Захід: Іст.-культ. зб. – Х., 2008. – Вип.11/12.

⁵ Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории Кубанского государственного технологического университета // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.120.

⁶ Хубова Д.Н. Устная история и архивы: зарубежные концепции и опыт: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1992.

фахівців, наприклад, конференція «Методологія і методи усної історії – історії життя в соціологічних дослідженнях», що відбулася у вересні 1994 р. у Львові на базі Інституту історії церкви. У роботі заходу взяли участь 64 дослідника з 17 країн Європи й Америки, серед яких такі відомі фахівці, як організатор і директор Інституту історії та біографії при Заочному університеті м.Гаген Александр фон Плато (Німеччина), секретар Товариства усної історії Роб Перкс (Великобританія), професор Римського університету Алессандро Портеллі (Італія) та ін. Матеріали конференції не було опубліковано, тому доповіді її учасників пізніше увійшли до монографій і тематичних збірок, приміром, на основі свого виступу А.Портеллі написав відому статтю «Усна історія як жанр», що увійшла окремим розділом до його монографії⁷ і тематичної збірки статей «Наратив і жанр»⁸.

Що стосується перших публікацій результатів проектів із запису й аналізу усних історій на пострадянському просторі, то вони почали з'являтися тільки наприкінці 1990-х рр., як, наприклад, дослідження американського вченого В.Нолла⁹, опубліковане за результатами масштабного проекту, що проводився в 1993–1995 рр. та під час якого були записані розповіді понад 400 сільських мешканців Центральної і Східної України, які пережили катастрофу колективізації і Голодомору¹⁰.

У 1990-х рр. у країнах колишнього СРСР також формувалися перші центри і лабораторії усної історії. Так, наприклад, названий вище Інститут історії церкви, основою наукової діяльності якого від моменту організації було проголошено метод «живої історії», з 1992 р. почав розробку дослідницького й архівно-музейного проекту «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.»¹¹. На сьогодні це найбільш тривалий і масштабний усноісторичний проект в Україні, головне завдання якого полягає у «систематичному зборі й критичному аналізові усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків у підпіллі». У рамках проекту вже записано понад 1900 інтерв'ю, аудіоархів складається з більш ніж 3000 касет, документальний архів включає понад 700 фотокопій із документів державних архівних установ та особистих документів громадян, фотоархів містить близько 5000 фотокарток.

Водночас у коледжах, школах і вишах Росії, України та Білорусії почали з'являтися перші лабораторії і центри усної історії, насамперед завдяки ентузіазму вчителів і викладачів, керівників етнографічних експедицій і практиків вишів. Так, 1999 р. Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького (за участю Запорізького відділення Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України та Запорізького національного університету) ініціювало серію експедицій із запису усних історичних наративів у селах

⁷ Portelli A. Oral History as Genre // Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. – University of Wisconsin Press, 1997. – P.3–23.

⁸ Portelli A. Oral History as Genre // Narrative and Genre / Ed. by M.Chamberlain and P.Thompson. – London; New York, 1998. – P.23–45.

⁹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930 років. – К., 1999. – 559 с.

¹⁰ Про перші усноісторичні ініціативи в Україні див.: Пастушенко Т.В. До створення Української асоціації усної історії // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.230–235.

¹¹ [Електронний ресурс]: <http://www.ichistory.org>

Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей, а також АР Крим. На сьогодні учасники цих експедицій записали усні історії понад 5 тис. осіб, видано 10 томів «Усної історії Степової України»¹². У 1990-х рр. також було засновано перші лабораторії усної історії в декількох вищах Росії (Російський державний гуманітарний університет, керівник Д.Хубова; Алтайський Барнаульський педагогічний університет, керівники М.Дьомін і Т.Щеллова; В'ятський педагогічний університет, керівник В.Бердинських; Калінінградський державний університет, керівник Ю.Костяшов та ін.)¹³. Багато викладачів почали розробляти спецкурси з усної історії для студентів-істориків, публікувати навчальні посібники зі спецкурсу.

На початку 2000-х рр. записом усних свідчень також зацікавилися громадські організації й історико-краєзнавчі об'єднання. Як приклад, назовемо спільну експедицію історико-культурологічного студентського семінару м.Гродно і Гродненського громадського об'єднання «Ратуша» зі збору розповідей і спогадів мешканців села Поріччя Пінського району Брестської області Білорусії, присвячених відомому білоруському і польському державному та політичному діячеві Романові Скірмунту¹⁴, а також ініціативу цього об'єднання із запису усних свідчень жителів м.Гродно про Другу світову війну¹⁵.

Із початком третього тисячоліття розвиток усної історії на пострадянському просторі отримав новий імпульс, не в останню чергу завдяки проведеним тематичним школам з усної історії, в роботі яких узяли участь переважно молоді дослідники з колишніх радянських республік, у тому числі з Білорусії, України та Росії. Серед подібних ініціатив назовемо міжнародні зимові школи «Усна історія: теорія і практика» (січень 2002 р., Європейський університет у Санкт-Петербурзі за підтримки Інституту «Відкрите суспільство» і Центру вивчення історії і пам'яті Університету Індіани, США), «Нетрадиційні методи викладання історії» (лютий 2003 р., Львівський національний університет ім. І.Франка) тощо. Методиці і практиці усноісторичних досліджень було приділено значну увагу на міжнародних школах, організованих Центром вивчення античних традицій (ОВТА) при Міжнародній гуманітарній школі Варшавського університету. Серед них цикл шкіл, присвячених інтердисциплінарному вивченню білорусько-польського (2002 р.) і білорусько-російського узграницчя (2003, 2004 рр.). Учасниками шкіл, а також організованих в їх рамках експедицій стали студенти й аспіранти, молоді дослідники з Білорусії, України та Росії.

Подібні школи, тренінги і майстер-класи мали велике значення як для популяризації методу усної історії, так і для орієнтації вчених пострадянського простору на західні академічні стандарти в підготовці, проведенні й аналізі результатів усноісторичних проектів. І саме від того часу визначальною тенденцією в розвитку усної історії на пострадянському просторі стало творче використання

¹² Усна історія Степової України / Гол. ред. П.Сохань. – Запоріжжя, 2000–2010. – Т.1–10.

¹³ Бердинских В.А. Устная история как метод научного исследования российской провинции [Електронний ресурс]: <http://www.ialtai.ru/>

¹⁴ Див.: Смалянчук А., Сідлярівіч А. «Добры быў пан...» Раман Скірмунт у вусных успамінах жыхароў в. Парэчка Пінскага раёну // Спадчына. – 2000. – №5/6. – С.96–103.

¹⁵ Див.: Смалянчук А. Горадня ў Другой сусветнай вайне паводле ўспамінаў яе жыхароў // Краязнаўчы альманах «Горад святога Губерта». – Вып.1: Гісторыя Гародні ХХ ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А.Ф.Смаленчука. – Сейны, 2002.

(з урахуванням місцевих умов і особливостей) теоретико-методологічних й етичних пріоритетів усноісторичного дослідження, розроблених західними вченими. Певною мірою тут можна говорити про пріоритет впливу й «інтелектуальну гегемонію глобального Заходу» у професійному полі усної історії у країнах колишнього СРСР. Проте слід згадати й про іншу тенденцію, що полягає в апеляції до методології усної історії, яка своїм епістемологічним корінням сягає традиції «класичної» етнографії кінця XIX ст.¹⁶ Більше того, низку усноісторичних лабораторій при вишах було створено в результаті еволюції суто етнографічних експедицій у бік усноісторичних.

Другий період у розвитку усної історії на пострадянському просторі охоплює 2000-ні рр. Його особливості зумовили, по-перше, широкий спектр презентацій результатів усноісторичних проєктів, якими, окрім власне книг (монографій або збірок інтерв'ю) стали різноманітні виставки, документальні фільми, радіопередачі, інтернет-проєкти, спектаклі тощо. Кожен із цих способів презентації має свою специфіку, пов'язану з «перевагою сприйняття»: або відео- та аудіоінформації, що передає все перформативне багатство усної історії, або інформації, що міститься в друкованому тексті та є результатом опосередкованого введення у знакову систему складної й насиченої смислами поліфонії інтерв'ю. Серед «недрукованих» презентацій назовемо, наприклад, два інтернет-проєкти, що пропонують увазі відвідувачів повні записи усних історій як у текстовому, так і в аудіо- та відеоформатах. Хронологічно одним із перших став російський веб-сайт «Я пам'ятаю», присвячений записам усних інтерв'ю з ветеранами Великої Вітчизняної війни¹⁷. Зібраний матеріал представлений на сайті в повному обсязі розтекстованих інтерв'ю та їх аудіофрагментів і об'єднаний за родами військ, в яких служили оповідачі – колишні фронтовики. Кожне усне інтерв'ю супроводжують короткі біографічні дані та фотографія автора усної історії. На сайті можна знайти усні історії, різні за мовою, емоційною насиченістю, загальною тривалістю і деталями відтворюваних подій. Крім того, будь-який користувач інтернету, на думку авторського колективу, може зробити свій внесок у меморатизацію історії Другої світової війни. Для цього на сайті розміщено приклад анкети і короткі інструкції з проведення інтерв'ю. Подібні веб-сторінки з'являються останнім часом доволі часто і присвячені, як правило, військовій історії. Усні інтерв'ю, опубліковані в інтернеті, безумовно, виконують важливе просвітницьке завдання, але не завжди є повноцінним усноісторичним джерелом через поширену в інтернет-публікаціях практику купірування і редагування тексту, а також певну ідеологічну однобічність у доборі та презентації записаних історій.

Другий проєкт, який нещодавно з'явився у всесвітній мережі і на який також слід звернути увагу, пропонує повні версії відеозаписів і транскриптів інтерв'ю з 69 політичними лідерами, дисидентами, дипломатами, журналістами, релігійними діячами, підприємцями, ученими та іншими особами, які брали участь або були свідками процесу становлення незалежної України. Ідеться про проєкт «Усна історія незалежної України – 1988–1991»¹⁸, у рамках якого в

¹⁶ Усна історія: теорія та практика / Упор. А.Бойко, С.Білівненко, Ю.Головко та ін. – Запоріжжя, 2008. – 100 с.

¹⁷ [Електронний ресурс]: <http://www.iremember.ru/>

¹⁸ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua>

1995–1996 рр. було записано названі інтерв'ю. Як вказано на стартовій сторінці, проект має суто академічні й дослідницькі цілі та «розпочинається дослідженням національних рухів і громадських об'єднань, що зароджувалися в Україні у 1988–1989 рр., охоплює переговори про підписання нового союзного договору влітку 1991, спробу серпневого перевороту 1991 р., піднесення Б.Єльцина в Москві та розвиток національного сентименту в республіках і досягає кульмінаційної точки в українському референдумі про незалежність у грудні 1991 р. та міжнародне визнання України як суверенної держави»¹⁹.

Повертаючись до особливостей другого періоду в розвитку усної історії у трьох пострадянських країнах, зауважимо, що специфіку цього етапу також визначив поділ усної історії на «професіональну» й «любительську», котрий чітко оформився до середини 2000-х рр. В Україні, Росії та Білорусії у цей час відбувалися масова організація і збір спогадів силами як фахових істориків, так і школярів, студентів, різних громадських організацій, журналістів і т.д., практика яких позиціонувалася саме як усноісторична. Наслідком цього масштабного захоплення збором спогадів стало, з одного боку, формування професійного інтелектуального середовища вчених, які не лише застосовують метод усної історії у своїй дослідницькій практиці, але й займаються теоретичними розробками і методологічним пошуком нових підходів до проведення та аналізу усноісторичних джерел. З іншого боку, не можна не сказати про тенденцію певної депрофесіоналізації усноісторичної практики і зростання кількості аматорських проектів, в яких демократизм усної історії, її незаангажованість і відкритість виступають прикриттям ініціатив, що мають віддалений стосунок до фахового усноісторичного дослідження попри назву «усноісторичні».

Саме під час другого етапу поширення усної історії на пострадянському просторі сформувалися її основні тематичні пріоритети. Їх оформлення стало наслідком тих проблемних викликів пострадянського історієписання, що детерминували активне вивчення раніше заідеологізованих, однобічно висвітлюваних та заборонених тем, сюжетів і героїв. Так, найбільший інтерес від самого початку поширення методу усної історії викликали такі теми, як трагедія Голокосту, «забуті жертви» і «невідомі» історія Другої світової війни²⁰; колективізація і

¹⁹ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua/about/>

²⁰ Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упор., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. – Х., 2004. – 236 с.; Книга пам'яті Дрогобицького Яру: спогади, нариси, документи / Авт.-укл. В.П.Лебедева, П.П.Соколюк. – Х., 2004. – 208 с.; *Смаланчук А.* Савецка-германская вайна 1941–1945 гг. у вусных успамінах жыхароў Горацкага раёну Магілёўскай вобл. // Участие тюркских народов и народов Кавказа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Мат. X Междунар. науч.-прак. конф. – Минск, 2004. – С.162–172; *Смаланчук А.* Вобраз партызана ў памяці жыхароў Слонімішчыны // Гістарычны альманах. – Т.11. – 2005. – С.4–16; Поту сторону войны: Книга Памяти жертв нацистских преследований в годы Второй мировой войны / Авт.-сост. Н.Михайлов, Н.Кузьменко. – Запорожье, 2005. – 374 с.; Мы победили смерть: Воспоминания харьковчан – бывших узников фашистских концлагерей. – Л., 2005. – 192 с.; Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы / Ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б.Забарко. – Кн.1. – К., 2006. – 524 с.; Кн.2. – К., 2007. – 539 с.; Кн.3. – К., 2008. – 797 с.; *Смаланчук А.* Другая сусветная вайна ў памяці насельніцтва заходняга і ўсходняга памежжаў Беларусі // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* / Red. naukowa E.Smulkowej i A.Engelking. – Warszawa, 2007. – S.121–156; Праведники народов мира: живые свидетельства Беларуси / Сост. К.И.Козак, М.И.Крапина и др.; под ред. В.Ф.Балакирева, К.И.Козака. – Минск, 2009. – 292 с.; *Пастушенко Т.В.* Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 284 с.; *Її ж.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011. – 164 с.;

голод початку 1930-х рр.²¹; репресії, масові примусові міграції та переселення й пов'язані з ними практики (ре)адаптації і (ре)соціалізації²²; (ре)еміграція й історія діаспори²³; політичне, релігійне й інші види переслідувань із боку комуністичного режиму²⁴. Поряд з вивченням трагічного досвіду ХХ ст. із початку 1990-х рр. увагу дослідників привернули також жіноча історія (яка набула популярності практично одночасно з усною історією, а усноісторична методика в ній досі є однією з найбільш запитаних)²⁵; історія повсякдення (спектр тематичних пріоритетів якої умовно можна об'єднати у дві великі групи – «повсякдення війни»²⁶ і «повсякдення епохи соціалізму»²⁷); історія і культура національних меншин й окремих станів, зокрема козацтва (у вивченні яких усна історія межує

Борисова А.В., Козак К.И., Стучинская Г.Л. Лагерь смерти Освенцим: живые свидетельства Беларуси. 2-е изд. – Минск, 2010. – 444 с.; *Война и украденные годы: живые свидетельства оstarбайтеров Беларуси.* – Вып.2, доп. и перераб. / Сост. Е.И.Люлькина; под. ред. К.И.Козака. – Минск, 2010. – 214 с. та ін.

²¹ Український голокост: Свідчення тих, хто вижив / Упор. о. Ю.Мицик, Л.Іваннікова. – К., 2003–2010. – Т.І–VI; «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упор. Т.Поліщук. – Х.; Нью-Йорк; Л., 2006; *Раманова І.* Голад 1932–1934 гг. і Беларусь // Спадчына. – 2003. – №1/2. – С.80–90; *Раманова І.* «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство»: успаміны кулацкай дачкі // Гістарычны альманах. – Гродзя; Беласток, 2008. – Т.14. – С.139–214.

²² *Романова И., Хомич С.* Адаптация репрессированных к жизни в обществе после возвращения из мест заключения и ссылки (по материалам интервью) // Устная история в Карелии. – Вып. IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. / Сост. и науч. ред. И.Р.Такала, А.В.Голубев, И.Н.Романова, И.С.Маховская. – Петрозаводск, 2008. – С.31–52; *Раманова І., Хоміч С.* Адаптація былых репрэсаваных да вольнага жыцця // Homo historicus: Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2008. – С.105–128; *Виноградська Г.* Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12. – С.243–250.

²³ *Гардзієнка Н.* Беларусь ў Аўстраліі. – Мінск, 2004; *Шабельцаў С.* Беларусь ў Аргенціне: грамадская дзейнасць і рэміграцыя ў СССР (1930–1960-я гг.): Зборнік дакументаў і ўспамінаў. – Мінск, 2009. – 368 с.

²⁴ *Гуркіна С.* Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12. – С.265–282.

²⁵ Усна жіноча історія: Повернення: Історіографія сільських жінок у контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003. – 292 с.; Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / Упор., ред., вступ. ст. Г.І.Дацюк. – К., 2007. – 224 с.; *Пушкарєва Н.Л.* Устная история: гендерный аспект // Этнография Алтая и сопредельных территорий. – Вып. 7. – Барнаул, 2008. – С.219–221; *Реброва И.В.* Объективизация субъекта: воспоминания женщин о своем участии в Великой Отечественной войне // Женская и гендерная история Отечества: новые проблемы и перспективы: Мат. междунар. науч. конф. 19–21 июня 2009 г., Петрозаводск. – Москва, 2009. – С.101–103; *Кісь О.* Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12. – С.283–307; *Її ж.* Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу... – С.171–191.

²⁶ *Пастушенко Т.В.* Будні українських «остарбайтерів»: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.160–176; *Її ж.* Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12. – С.161–179; *Лабачевська В.* Ритуал у повсякденні війни (про архаїчну ритуальну практику в роки Другої світової війни за матеріалами польових досліджень у Білорусі) // Там само. – С.150–160; *Лапан Т.* Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду // Там само. – С.198–223; *Бердинских В.* Речи немых: Повседневная жизнь русского крестьянства в ХХ веке. – Москва, 2011.

²⁷ *Романова И., Маховская И.* Исследование повседневных адаптивных практик в трансформирующемся социуме (воспоминания жителей западнобелорусского местечка о жизни «в польское время» и «при советах») // Устная история в Карелии. – Вып. IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. – С.61–73; *Раманова І., Маховська І.* Трансформація повсякденних адаптивних практик в етноконтактних зонах в предвоенное и послевоенное десятилетия: БССР и КФССР. Опыт усноісторичного исследования // Питанні мастацтвазнаўства этналогіі і фалькларыстыкі. – Вып.4. – Ч.2. – Мінск, 2008. – С.52–61.

з традиційною етнографічною практикою)²⁸; історія міст²⁹; історія локальних воєнних конфліктів ХХ ст.³⁰

У вивченні цих тем провідне місце належить центрам, що активно створювалися в 2000-х рр., лабораторіям та інститутам усної історії, серед яких обов'язково слід назвати російські центр усної історії Європейського університету у Санкт-Петербурзі³¹, Регіональний центр усної історії у Воронежі³², Краснодарське товариство з усної історії при Кубанському державному технологічному університеті³³, центр усної історії Петрозаводського державного університету³⁴ та ін.; українські навчально-науковий центр усної історії кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, навчальна лабораторія «Центр усної історії» кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка, інститут усної історії при Запорізькому національному університеті та ін. Аналогічних центрів у Білорусії, наскільки нам відомо, поки що не існує.

Презентація результатів сучасних усноісторичних досліджень, а у ширшому розумінні – введення усних історій у публічний простір, найчастіше відбувається у вигляді публікацій: монографічних досліджень, тематичних збірок статей або збірок безпосередніх усних свідчень. Варіативність подібних публікацій зумовлена широким спектром дослідницьких завдань, а отже, і способів конструювання історії на основі усних свідчень. Вибір форми презентації результатів усноісторичного проекту залежить від багатьох чинників, наприклад: планує дослідник опублікувати свідчення з мінімальними коментарями чи робитиме акцент на їх науковій інтерпретації; намагатиметься він розглядати історичні події крізь призму однієї або декількох біографій чи, навпаки, підпорядкує їх аналіз дослідженню історичних (соціальних) явищ і процесів; якими будуть межі публікованих усних історій і взаємовідносини «голосів» оповідачів із «голосом» дослідника; на яку аудиторію орієнтовано книгу тощо³⁵.

²⁸ *Іріоглу Ю.* Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; *Мамвеев О.В.* Устная традиция как фактор сохранения исторической памяти кубанского казачества // Проблемы развития казачьей культуры. – Майкоп, 1997. – С.31–35; *Его же.* Категория пространства в устной истории кубанского казачества // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северо-Западного Кавказа за 2000 год: Дикаревские чтения (7). – Краснодар, 2001. – С.52–73.

²⁹ Eine neue Gesellschaft in einer alten Stadt. Erinnerung und Geschichtspolitik in Lemberg anhand der Oral History / Нове суспільство в давньому місті: Пам'ять та історична політика засобами oral history / L.Henke, T.Rossolinski. – Wrocław, 2007. – 314 s.; *Раманова І., Махоўская І.* Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. – Вільня, 2009. – 248 с.; *Боднар Г.* Львів: Щоденне життя очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). – Л., 2010. – 340 с.

³⁰ Воспоминания непосредственных участников и очевидцев гражданской войны в Анголе: Устная история забытых войн. Изд. 2-е. – Москва, 2009. На сайті ветеранів війни в Анголі розміщено, зокрема, і неопубліковані спогади та оповіді безпосередніх учасників воєнних дій (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.veteranangola.ru/main/general/Soyuz/>); на сайті ветеранів війни в Афганістані усних спогадів значно менше, зате є мемуари й особисті документи її учасників (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.rsva.ru/>).

³¹ Як зазначено на веб-сторінці університету, центр усної історії було створено на факультеті історії 2001 р. за підтримки інституту «Відкрите суспільство» (фонд Сороса), ЄУСПБ і центру усної історії Університету Індіани (США); проіснував він до 2010 р. (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.eu.spb.ru/education/departments/history/projects/oral-history/>).

³² [Електронний ресурс]: <http://www.historyvoice.ru/?file=kop1.php>

³³ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.kubstu.ru/index.html>

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/index.html>

³⁵ Про найпопулярніші способи конструювання історії на базі усних свідчень див.: *Томпсон П.* Голос прошлого: Устная история / Пер. с англ. – Москва, 2003. – С.268–270. Про принципи класифікації.

Серед поширених у сучасній білоруській, російській і українській історіографії способів конструювання історії на базі усних свідчень найбільш запитаним є передусім спосіб реконструктивного перехресного аналізу, коли усне свідчення виступає джерелом і основою побудови аргументації щодо моделей поведінки людей чи характеру (соціальних) подій і явищ у минулому³⁶. Термін «реконструктивний» у цьому випадку стосується аналізу усних історій і характеризує метод, за яким біографічні або тематичні інтерв'ю використовуються для відтворення певної ситуації, події, середовища, іншими словами, для дослідження того, як діє і змінюється в історичній перспективі соціальний контекст або його окремі елементи. За цим підходом цитати з інтерв'ю і, власне, інформація, що міститься в них, підлягають «зв'язуванню» з відомостями з інших джерел, що й становить сутність перехресної критики та аналізу. У рамках цього підходу, по-перше, загальна конструкція дослідження не залежить від біографічної форми свідчень або їх тематичних пріоритетів, а визначається логікою наукової аргументації. По-друге, цей спосіб використовується виключно в межах монографічних досліджень, у разі підготовки до публікації збірок усних історій логіка вибудовування балансу між «суб'єктивною» історією оповідача й «об'єктивною» історією дослідника буде іншою (див. нижче).

Як приклад реконструктивного перехресного аналізу усних історій і їх використання під час написання монографічних праць назовемо дослідження білоруського історика й етнологіста І.Романової та І.Маховської³⁷, української дослідниці Т.Пастушенко³⁸ й історика з Росії Т.Щеглової³⁹. Так, у центрі дослідницького інтересу І.Романової та І.Маховської – локальна історія селища міського типу Мир Гродненської області, реконструйована шляхом аналізу розповідей його мешканців. Для проведення дослідження авторки розробили анкету, побудовану за принципом об'єднання двох частин – біографічного нарративу і тематичних питань. У результаті обробки матеріалів інтерв'ю і створення тексту «віртуально було сконструйовано таку модель: усі жителі цього населеного пункту, зібрані в одному місці, розповідають свої історії, слухають історії інших і доповнюють одне одного». Тобто інтерв'ю після переведення його в текстовий формат поділялося на тематичні блоки, а потім фрагменти з різних інтерв'ю, що мали спільну тему, об'єднувалися. Таким чином, було здійснено тематичний монтаж фрагментів, місцями доповнений фрагментами біографій. Вийшла колективна розповідь мирян про містечко Мир та їх життя у ньому⁴⁰.

та «жанри» публікованих усних історій див.: *Portelli A. Oral History as Genre // Narrative and Genre*. – London; New York, 1998; Загальні теоретичні міркування про проблеми і перспективи публікацій у галузі усної історії див. також: *Handbook of Oral History*. – Lanham, 2006. Див. також: *Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження // Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. – 2010. – Вип.13. – №906. – С.6–15; *Грінченко Г. Презентація «головов»: рассказчик(и) vs исследователь(и) // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб.наук.ст. / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен*. – Х., 2010. – С.50–56.

³⁶ *Томпсон П. Голос прошлого...* – С.269.

³⁷ *Романова І., Маховская І. Мир: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары*. – Вільня, 2009.

³⁸ *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. – К., 2009. – 284 с.

³⁹ *Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке.: Устная история*. – Барнаул, 2008. – 528 с.

⁴⁰ Цит. за: *Маховская И., Романова И. Мир: история местечка, рассказанная его жителями (опыт изучения локальной истории методами устной истории) // У пошуках власного голосу...* – С.146.

Іншу перспективу реконструктивного аналізу усних історій, цього разу з метою вивчення особливостей вербування й етапів примусової депортації цивільного населення Київщини на роботу до нацистської Німеччини, специфіки соціально-правового становища остарбайтерів, а також їхніх «способів виживання» в неволі запропонувала у своєму дослідженні Т.Пастушенко. Саме у вивченні «способів виживання», здійсненому на основі аналізу усних історій, авторці вдалося аргументовано розв'язати проблему, сформульовану на початку праці: «Змістити дослідницькі акценти від державних мегаструктур на особу робітника не лише як об'єкта і суб'єкта дій влади, а і як самостійного агента історії [...], розглянути засоби виживання індивіда як комплекс його дії в межах певної соціальної структури [...], з'ясувати за конкретних історичних обставин та морально-психологічного стану індивіда, які були можливості свободи вибору або інноваційної діяльності в остарбайтера у системі працевикористання іноземців Третього району»⁴¹.

Своєю чергою, монографії Т.Щеглової властива певна комбінаторність теорії і методу, а двоскладова назва наукової праці повною мірою відповідає багатшаровості її змісту, в якому теоретичні питання сучасної усної історії переплітаються з практичною частиною дослідження – вивченням історії селянства Алтаю. На наш погляд, таке переплетення теорії і практики, коли кожен розділ починається з міркувань у галузі теорії усної історії та продовжується аналізом безпосереднього емпіричного матеріалу, є вдалою композиційною знахідкою авторки монографії, що, проте, потребує додаткового обґрунтування. Реконструктивний аналіз усних історій Т.Щеглової пропонує такий ракурс осмислення минулого, коли на перший план виступає повсякдення селян Алтаю в різних культурно-історичних зрізах з акцентом на етнокультурній взаємодії, конфесійних перевагах, ґендерних і вікових практиках селян⁴².

Другий спосіб конструювання історії на основі усних розповідей, який у сучасній літературі з усної історії прийнято називати наративним (або текстуальним) зміщує акцент аналізу з фактографічної інформації, що міститься в інтерв'ю, на вивчення власне оповіді. Специфіка цього способу полягає в дослідженні передусім текстуальних особливостей інтерв'ю: його мови, тематичних і сюжетних характеристик, послідовності й асоціативного ряду викладених подій і епізодів. Як приклад, наведемо дослідження Т.Вороніної та І.Утехіна про реконструкцію змісту в аналізі інтерв'ю⁴³, В.Календарової, в якому здійснено спробу аналізу вербального вираження травматичного досвіду⁴⁴, Г.Грінченко, присвячені специфіці артикуляції дитячих спогадів, пов'язаних із перебуванням на

⁴¹ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини... – С.28–29.

⁴² Критичну рецензію на цю працю див.: Реброва І.В. «Молчаливое большинство» алтайской деревни: Рецензия на монографию Щегловой Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке: Устная история, Барнаул, 2008, 528 с. // Клио: Журнал для учёных (Санкт-Петербург). – 2009. – №3 (46). – С.156–157.

⁴³ Воронина Т., Утехин И. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Мат. и иссл. / Под. ред. М.В.Лоскутовой. – Москва, 2006. – С.230–261.

⁴⁴ Календарова В. «Расскажите мне о своей жизни»: сбор коллекции биографических интервью со свидетелями блокады и проблема вербального выражения травматического опыта // Там же. – С.201–230.

примусових роботах у нацистській Німеччині в роки Другої світової війни⁴⁵ та аналізу конструювання розповіді про примус до праці в контексті окремо взятого автобіографічного інтерв'ю⁴⁶. Так, наприклад, в останній із названих статей аналіз наративних сегментів інтерв'ю і його тематичного поля, закономірностей появи певних сюжетів, символів і референцій дозволив зробити висновки про загальну біографічну модель/конструкцію аналізованого інтерв'ю, про специфіку артикуляції і засоби «вписування» у цю модель досвіду перебування на примусових роботах, про часову і тематичну схему об'єднання й вибудовування в одній оповіді важливого для оповідача життєвого досвіду.

Цікавим із цього погляду є також білоруський проект «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський період (білоруська провінція)»⁴⁷. Під час роботи над ним було зібрано понад 80 проблемних інтерв'ю з особами 1940–1960-х рр. народження. При цьому опитувальник лише окреслював загальні теми, які респонденти наповнювали своїми історіями, емоціями, оцінками, особистими смислами й інтерпретаціями. Виявилося, що, всупереч основному пафосу офіційного дискурсу, у наративах термін «перебудова» використовується не щодо політичних реформ, а стосовно пізніших за часом проявів економічної кризи. Тобто період «перебудови», відповідно до цих усних історій, припадає не на другу половину 1980-х рр., а на 1991–1994 рр.⁴⁸

Наступний, найбільш популярний серед усних істориків трьох пострадянських країн спосіб конструювання історії на основі усноісторичних свідчень полягає в підготовці збірки інтерв'ю або їх окремих епізодів, для кожного з яких «не потрібні багатство і повнота, необхідні для детальної розповіді, але саме тому разом вони дозволяють краще розкрити “типовість” матеріалу»⁴⁹. У подібних збірках (найбільш показові приклади ми наводили вище, коли йшлося про тематичні пріоритети сучасних усноісторичних досліджень), як правило, головна роль належить «голосам» самих оповідачів при мінімізації коментарів і наукової інтерпретації дослідника. Заявлене в передмовах до таких збірок бажання «надати право голосу тим, хто [...]» жодним чином не елімінує творчу й аналітичну роль укладача/дослідника, оскільки саме він приймає рішення про межі публікованих наративів оповідачів, про баланс між усною розповіддю й «об'єктивною»

⁴⁵ Грінченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: Сб. ст. / Под ред. А.Ю.Рожкова. – Краснодар, 2010. – С.103–146.

⁴⁶ Грінченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. / Под. ред. И.В.Ребровой, Н.А.Чугунцовой. – Краснодар, 2009. – С.9–41. Це й попереднє дослідження, згадане в посиланні 46, включені до книжки авторки «Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти», що готується до друку.

⁴⁷ Проект починався як спільний білорусько-український «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський період (Білорусь, Україна)» і відбувався за підтримки CASE.

⁴⁸ Маховская И.С., Романова И.Н. Память о перестройке: Белорусская провинция // Научный вестник Международного гуманитарного университета: Серия «История. Философия. Политология». – Одеса, 2011. – Вып.2. – С.9–13; Маховская И.С., Романова И.Н. Ожидание и реальный опыт времени: Перестройка в нарративах жителей белорусской провинции // IX конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов. – Петрозаводск, 2011. – С.68. Доречною тут є паралель із висновками А.Портеллі, викладеними у відомій праці «Смерть Луїджі Трастуллі: Пам'ять і подія», де автор розмірковує про причини подібних «колективних помилок», пов'язаних зі зміщенням значення події в більш віддалену часову перспективу.

⁴⁹ Томпсон П. Голос прошлого... – С.268.

історією, урешті, про те, кому, якій аудиторії ця публікація призначена⁵⁰. Так, наприклад, вирішення питання про межі публікованого наративу передбачає визначення дослідником того, чиї саме «голоси» «звучатимуть» у виданні, скільки усних історій включатиме публікація, яким чином ці історії будуть поділені на частини і за яким принципом об'єднані. Із способів упорядкування усних історій у сучасній білоруській, українській і російській історіографії представлено основні два: усні історії у вигляді окремих монологів або колажу. І монологи, і колажі, своєю чергою, об'єднані за тематичним чи хронологічним принципом і являють собою добірку схожих, типових або контрастних, амбівалентних випадків. Активна роль укладача, окрім прийняття рішення про «дизайн» збірки, реалізується також у визначенні типу контекстуального обрамлення, тобто певного тла («background») публікованих усних історій. Цією контекстуальною інформацією найчастіше є різного роду коментарі або виноски, що супроводжують кожне інтерв'ю; прологи чи епілоги (вступні чи завершальні статті) всієї збірки; текст дослідника, що обрамлює кожен частину або розділ збірки; публікація у збірці відповідних до тематики усних історій документів і матеріалів, а також дослідницьких статей.

Показовим прикладом збалансованої контекстуальної інформації у вигляді коментарів до інтерв'ю і дослідницьких статей, в яких запропоновано аналіз усних історій, може служити збірка, присвячена блокаді⁵¹. Спроба дотримання репрезентативної рівноваги між «голосами» учасників публікації (оповідачів і дослідників) була реалізована шляхом розміщення текстів інтерв'ю і дослідницьких статей у різних розділах збірки з поясненням у вступі використовуваної композиційної логіки: «Публікація повних текстів інтерв'ю, як ми вважаємо, дозволяє, з одного боку, ознайомитися з тим, що розповідають і як розуміють блокаду наші респонденти, уводить в обіг нові, не використовувані раніше джерела, а з іншого, — дає можливість самому читачеві зазирнути в майстерню дослідників, погоджуючись або, навпаки, заперечуючи їхні інтерпретації, представлені в цій книзі»⁵². Ще одним прикладом такої композиції можна назвати спільну білорусько-російську збірку, присвячену повсякденню і культурним практикам у прикордонних регіонах СРСР — Білорусії і Карелії⁵³.

Вступні статті до збірок усних історій можуть не лише містити інформацію про проект, у рамках якого відбувалися підготовка, запис та аналіз усних історій, аргументувати схему побудови збірки і знайомити читача зі способами подання повних текстів або уривків інтерв'ю. Ці статті можуть бути побудовані за принципом «історичної довідки» про проблему, якій присвячені усні історії⁵⁴, або «вступу до теорії і практики» усної історії як особливого методу соціогуманітарного дослідження⁵⁵.

⁵⁰ Докл. див.: *Portelli A. Oral History as Genre...*

⁵¹ *Память о блокаде: Свидетельства очевидцев...* — Москва, 2006.

⁵² Там же. — С.13.

⁵³ *Устная история в Карелии.* — Вып.IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. — Петрозаводск, 2008.

⁵⁴ *Грінченко Г., Пастушенко Т. Українські оstarбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г.Грінченко; упор. І.Ястреб, Т.Пастушенко та ін. — Х., 2009. — С.9–56.*

⁵⁵ *Грінченко Г. Усна історія — теорія, метод, джерело // Невигадане: Усні історії оstarбайтерів... — С.10–32.*

Окрім коментарів до інтерв'ю, прологів і епілогів до збірок, контекстуальною інформацією як «тлом» і «умовою» сприйняття усних історій іноді служать відповідні до загального лейтмотиву усних історій документи і матеріали, а також дослідницькі тексти, що обрамляють тематично дібрані уривки інтерв'ю. Прикладом такого «контекстуального обрамлення» є збірка спогадів радянських переселенців Приладозької Карелії і Карельського перешийка⁵⁶, в якій уривки з інтерв'ю згруповано за темами, кожній з яких передують її обґрунтування, а також коротка характеристика окремих сюжетів. Схожим чином побудовані збірки білоруського дослідника А.Заєрка⁵⁷ – усі інтерв'ю поділено на частини, які об'єднано в окремих розділах за тематичним принципом.

У 2008 р. результатом колективного проекту з вивчення соціальної пам'яті про Велику Вітчизняну війну на півдні Росії стала публікація статей і зібраних спогадів⁵⁸. За допомогою усних опитувань і запису інтерв'ю було зроблено спробу виявити шляхи і способи формування меморіальної традиції на локальному рівні Ставропілля і Кубані, дослідити роль ветеранів, суспільства і влади у цьому процесі. Зібрані інтерв'ю було згруповано в тематичні блоки з авторським вступом до кожного. Своєю чергою, матеріали дослідницької частини книги пояснюють авторський підхід до роботи з усними джерелами.

І, нарешті, четвертий (але, на жаль, ще не запитаний дослідниками з пострадянських країн) спосіб «створення» історії на основі усних свідчень полягає у зосередженні дослідницької уваги на використанні індивідуального життєпису. У цьому випадку окреме інтерв'ю служить своєрідною ниткою, на яку дослідник «нанизує» реконструкцію подій або в певному розумінні відбиває чи ілюструє історію певної спільноти чи соціальної групи⁵⁹.

Загалом у розвитку усної історії на пострадянському просторі нині можна спостерігати такі тенденції. По-перше, у тематичному плані сучасні усноісторичні дослідження та їх опубліковані результати успішно балансують на інтелектуальному узґраниччі офіційних проектів національних історіографій і «неофіційних» дискурсів приватності, повсякденних практик існування особистості в історичному часі і соціальному просторі. Здебільшого йдеться про рівнозначний інтерес усних істориків як до проблем загальнонаціонального масштабу (що перебувають у фарватері офіційної історичної політики і політики ідентичності), так і до локальних тем і сюжетів, в яких об'єктом вивчення стають переважно невеликі спільноти або групи людей, котрі мешкають на обмеженій території і мають або схожий досвід участі в тих чи інших подіях, або об'єднані за етнічною, релігійною, соціальною та іншими ознаками. При цьому, однак, помітною залишається орієнтація на одне з перших гасел усноісторичного руху: повернути або надати право голосу тим людям, чий досвід і життєві історії в радянську епоху

⁵⁶ Граница и люди: Воспоминания советских переселенцев Приладозькой Карелии и Карельского перешейка / Науч. ред. Е.А.Мельникова. – Санкт-Петербург, 2005.

⁵⁷ Заєрко А. Кровавая граница. – Кн.1: 1918–1939 гг. – Москва, 2002. – 269 с.; *Его же*. Побег из ада. – Минск, 2003. – 297 с.; *Его же*. Тюремьы Беларуси: 1929–1935. – Минск, 2001.

⁵⁸ Память о Великой Отечественной войне в социокультурном пространстве современной России: Мат. и иссл. / Сост. И.В.Реброва, С.С.Сачук, Е.Н.Стрекалова. – Санкт-Петербург, 2008. – 292 с.

⁵⁹ Див., напр.: *Roseman M. A Past in Hiding: Memory and Survival in Nazi Germany.* – Picador, 2002. – 512 p.

були забуті, непопулярні або заборонені до трансляції і винесення в публічний простір. Розширення представницького спектра усних історій, вивчення і публікація не лише «забутих» і «витиснених», але просто цікавих, пізнавальних, захопливих усних історій ще тільки попереду.

По-друге, усноісторична практика в Білорусії, Росії та Україні на сьогодні доволі міцно інтегрована в міжнародні ініціативи, про що свідчить участь учених із цих країн у численних усноісторичних міжнародних конференціях (у тому числі у заходах Міжнародної асоціації усної історії), спільних дослідницьких, публікаційних, музейних, виставкових і освітніх проектах.

Серед найрезонансніших міжнародних проектів за участю дослідників із багатьох країн, у тому числі з України, Росії та Білорусії, назовемо проекти збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської і примусової праці на території Райху⁶⁰ (ініціатива і координація – німецький фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє») і проект «Жіноча пам'ять»⁶¹ (ініціатива і координація – центр гендерних студій у Празі).

Серед двосторонніх усноісторичних проектів – білорусько-український «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський періоди. Білорусія, Україна» (Інститут історії НАН Білорусії, Білоруський державний університет, Одеський національний університет), білорусько-російський проект «Трансформація повсякденного життя радянського населення в 1930–1950-х рр.», здійснений дослідниками з Академії наук Білорусії й Білоруського державного університету спільно з центром усної історії Петрозаводського державного університету⁶², українсько-канадський проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід»⁶³ тощо. Важливо відзначити, що багато індивідуальних усноісторичних проектів білоруських, українських і російських дослідників отримали фінансову підтримку міжнародних фондів і інституцій, таких, як Американська рада наукових товариств (ACLS), фонд Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung), фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft»), Центр CASE (The Center for Advanced Studies and Education) та ін.

Окрім досвіду академічного обміну й наукової комунікації результатом інтенсивної інтеграції дослідників із Білорусії, Росії та України в міжнародну усноісторичну академічну спільноту також стали методологічні зміни в їх практиці, а саме поступовий відхід від розгляду усних історій лише як джерела фактів і відомостей, прихованих або замовчуваних офіційною історіографією, і спрямованість дослідницького інтересу на вивчення пам'яті та суб'єктивності, а у ширшому значенні – перенесення пам'яті у центр усноісторичного дослідження як його (дослідження) об'єкта, а не метода. Це сприяло усвідомленню того, що критикована істориками-позитивістами ненадійність пам'яті є водночас її силою, а суб'єктивність спогадів дає ключ до розуміння не лише значень

⁶⁰ Див. публікацію за результатами проекту: Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe / Ed. by A. von Plato, A. Leh und Ch. Thonfeld. – Berghahn Books, 2010. – 560 p.

⁶¹ [Електронний ресурс]: <http://www.womensmemory.net/>

⁶² [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/projects.htm>

⁶³ Ханенко-Фрізен Н. Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід // Схід – Захід. – Вип. 11/12. – С. 370–376.

історичного досвіду, але і взаємин між сьогоденням та минулим, між спогадом і персональною ідентичністю, між індивідуальною й колективною пам'яттю⁶⁴.

І, нарешті, академічний простір усної історії у трьох пострадянських країнах поступово набуває необхідних інституціональних і дисциплінарних обрисів. Позитивною динамікою характеризується цей процес в Україні, де з 2006 р. існує Українська асоціація усної історії⁶⁵, активно проводяться тематичні міжнародні конференції з подальшим виданням збірок їх матеріалів⁶⁶, багато гуманітарних факультетів включають до своєї програми курси і спецкурси з усної історії⁶⁷, при факультетах і університетах організовуються центри й інститути усної історії⁶⁸, при цьому інституціоналізація напряду має і свої регіональні особливості⁶⁹.

Нині відбувається створення «Білоруського усноісторичного архіву», який існуватиме поки що у вигляді інтернет-порталу⁷⁰. Проект започатковано наприкінці 2011 р., на сьогодні на сайті розміщено тільки близько 80 інтерв'ю, причому повну обробку (транскрипцію, інформацію за тематичним, хронологічним, географічним та іменним показниками, супровідні документи) має лише частина з них. Архів створено не лише для забезпечення доступу до матеріалів, але і як активно діючу наукову й освітню установу: на його базі проводяться семінари-тренінги для всіх, хто хоче дістати уявлення про специфіку досліджень і техніку інтерв'ювання, організовуються експедиції. До того ж у Білорусії формується майданчик, який у перспективі зможе об'єднати не лише тих, хто вже займається усною історією, але й тих, хто нею займатиметься, пройшовши підготовку безпосередньо у рамках цієї інституції, що особливо важливо в білоруських умовах, ураховуючи повну відсутність курсів з усної історії у вишах цієї країни.

Ситуація з інституціоналізацією усної історії в Росії дещо інша. Певно, через величезні розміри держави окремі історики не можуть дійти методологічного консенсусу і працювати в рамках національної асоціації, представляючи результати своїх досліджень також і на міжнародному рівні. Рівень наукових досліджень з усної історії і професіоналізм інтерв'юєрів у кожному регіоні Росії відрізняються і залежать від навичок дослідників у сфері використання методу усної історії. Єдиним чинником більшості видань останнього десятиліття, незалежно від тематики досліджень, можна вважати прагнення увічнити досвід представників старшого покоління. Науковість і дотримання усноісторичної методології в подібних виданнях іноді стають другорядним чинником, поступаючись місцем безпосередній

⁶⁴ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С.9.

⁶⁵ Пастушенко Т.В. До створення Української асоціації усної історії // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.230–235; Грінченко Г.Г. Міжнародна конференція «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» та створення Української асоціації усної історії // Схід – Захід. – Вип.9/10. – Х., 2008. – С.413–415.

⁶⁶ Усна історія в науковому дослідженні: Мат. Всеукр. наук. конф., Запоріжжя, 23–24 травня 2008 р. – Запоріжжя, 2008. – 258 с.; Схід – Захід. – Вип.11/12. – Х., 2008. – 432 с.; International Scholarly Symposium «In Search of Voice: Oral History as Theory, Method, and Source»: Conference Program and Proceedings, Kharkiv, 11–12 December 2009. – 50 p.; У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – 248 с.

⁶⁷ Див., наприклад: [Електронний ресурс]: http://www.sociology-lnu.org.ua/Navchannia/Opysy_navch_kursiv/kurs_spec_Usna_ist_yak_metod_reconstr.htm

⁶⁸ Так, нещодавно було створено інститут усної історії при Запорізькому національному університеті.

⁶⁹ Див., напр.: Стяжкіна Е. Устная история: институционализация направления в исследовательских практиках историков Донбасса // У пошуках власного голосу... – С.88–102.

⁷⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.nashapamiac.org/archive/home.jsp>

публікації інтерв'ю зі свідками. У такому разі публікації усноісторичних спогадів мають яскраво виражений прикладний характер, є джерелами для дослідників повсякдення, побуту, психології людини ХХ ст., а також особливостей формування історичної колективної й індивідуальної пам'яті про події минулого.

Проте завдяки роботі усноісторичних центрів і багатьох фахових істориків усні свідчення поступово стають самостійним джерелом як аналізу пам'яті про минуле, так і вивчення людини як головного актора подій минулого. При написанні цієї статті її російська співавторка розробила невелику анкету та надіслала найбільш відомим історикам, що займаються проблемами усної історії. Метою інтерв'ювання було прагнення проінтерпретувати авторитетну думку вчених щодо рівня розвитку усної історії, узятую не з другорядних джерел (матеріалів їхніх публікацій або сторінки в інтернеті). На жаль, на опитування відгукнулися лише чотири історика (два керівника регіональних центрів і два індивідуальних дослідника). Ігнорування або небажання говорити про проблеми усноісторичної спільноти в Росії є знаковим. Уже неодноразово на загальноросійських конференціях порушувалося питання про створення національної асоціації усних істориків, однак згоди з цього питання так і не було досягнуто. Хоча наприкінці 1980-х рр. таку спробу було зроблено і проведено три конференції, але на цьому діяльність організації припинилася. У відповідях на питання анкети історики чітко окреслюють проблему дезорганізації фахівців, брак якісної перекладної літератури, відсутність єдиного інформаційного простору для здорової критики й обміну досвідом у вигляді електронного або друкованого наукового журналу. Шляхи вирішення проблем досі залишаються відкритими, оскільки розуміння усної історії як прикладного, другорядного джерела з відтворення картини минулого досі не подолане. Однак діючі центри й окремі історики, що вбачають в усній історії важливе джерело створення історії знизу і вивчення як самих людей, так і пам'яті про події минулого, дозволяють сподіватися на виховання нового покоління дослідників у річищі класичного розуміння усної історії. Розуміння, що ґрунтується, зокрема, на незаангажованості і невичерпних пояснювальних можливостях методу, відкритості до застосування авторських прийомів або їх комбінацій із розробленими й апробованими підходами, багатому діапазоні проблемних питань.

The article focuses on the state of oral history in modern Belarus, Russia and Ukraine, highlights the principal trends and prospects in its progress, characterizes its theoretic-methodological and thematic priorities and considers the dynamics of institutionalization of oral history in these countries. The authors distinguish two stages in the development of oral history and outline their characteristics, cite the examples of researches that illustrate the wide range of theme preferences in oral history investigations, say about the division of oral history in "professional" and "amateur" components and about the related practice of oral history deprofessionalization. The article thoroughly analyses common methods in modern Belarusian, Russian and Ukrainian historiography that deal with making of histories based on oral testimonies, and connected ways of publishing the results of oral history researches. Along with the justification of common trends, the authors distinguish differences in oral history institutionalization in post-Soviet Belarus, Russia and Ukraine.

